

Вадим Менжулін

БІОГРАФІСТИКА МІЖ ФІЛОСОФІЄЮ ЖИТТЯ ТА ГЕРМЕНЕВТИКОЮ: ДОСВІД В. ДИЛЬТАЯ

Однією з важливих віх в історії формування біографістики як специфічного напрямку дослідження стали розвідки, що були здійснені В. Дильтаєм в рамках його масштабного проекту філософського обґрунтування наук про дух. Глибокий інтерес Дильтая до біографії був зумовлений, в першу чергу, його симпатіями до «філософії життя». Окрім того, значний вплив на формування його вихідних інтенцій мала романтична герменевтика Ф. Шляєрмахера, який, всупереч моді на абстрактного трансцендентального суб'єкта, розвивав думку про необхідність відтворення індивідуального досвіду творчого суб'єкта в усій його одиничності та неповторності. Відображення цих засад можна знайти в програмній заяві, що була зроблена Дильтаєм у «Вступі до наук про дух» (1883): «В жилах суб'єкта пізнання, якого конструюють Лок, Г'юм та Кант, тече не справжня кров, а розріджений сік розуму як голої мисленнєвої діяльності. Мене мої історичні та психологічні заняття, що присвячені людині як цілому, призвели, однак, до того, що людину в багатоманітності її сил та здібностей, цю істоту, що воліє, почуває, уявляє, я став брати за основу навіть при поясненні пізнання та його понять» [4, с. 274]. У тій же праці, у повній відповідності до вищесказаного, біографія була проголошена такою формою гуманітаристики, в якій передається «основний історичний факт в усій чистоті, повноті та безпосередній дійсності» [4, с. 310]. Значну частину своїх творчих сил Дильтай присвятив реалізації зазначених настанов. Йому належить багато біографічних нарисів (про Новаліса, Гете, Гельдерліна, Лесінга та ін.), а також дві власне філософсько-біографічні праці – про Шляєрмахера (1870) та молодого Гегеля (1905). На думку відомого вітчизняного історика філософії, Дильтай «був справжнім Майстром біографічного жанру, як засобу пізнання історії ідей та взаємозв'язку історичного життя» [11, с. 14]. Саме публікація першого тому «Життя Шляєрмахера» принесла йому світову славу (Див.: [11, с. 13]), а «Історію молодого Гегеля», як вважає Г.-Г. Гадамер, слід взагалі вважати «засадовим трактатом» Дильтая [2, с. 669].

З точки зору методології біографічних досліджень актуальність Дильтаїва підходу зумовлена, в першу чергу, тим, що він розроблявся як альтернатива двом крайнощам – «по-перше, позитивістському соціологічному редукціонізму... і, по-друге, гегельянській конструкції духовної історії, де окремий мислитель перетворювався на “зникаючий момент” в провіденціально впорядкованому русі ідей» [16, с. 47]. Всупереч цим (за суттю своєю анти-біографічним) тенденціям, підхід, що відстоювався Дильтаєм, легітиміє науковий інтерес до персональної своєрідності філософських

вчень і виступає за необхідність реконструкції індивідуальних творчих історій філософів. Однак дана перевага породжує й значне утруднення. Інтерес до індивідуального неминує несе з собою загрозу проявлення таких чужих до філософії настанов, як суб'єктивізм та психологізм. Не оминув цієї небезпеки і Дильтай. За подання М. Гайдегера набула поширення гадка, що «психологізм» є великою вадою раннього Дильтая, тоді як герменевтичний поворот, що нібито спостерігається в творах другої половини його життя, є радикальним прогресом.

На жаль, разом із водою («психологізмом») прихильники цієї позиції час від часу виплескують й дитину – біографізм. Скажімо, той же самий Гайдегер, в цілому високо оцінюючи спадщину Дильтая, відніс його біографію Гегеля до «побіжних» праць (див.: [11, с. 13]). Однак інші знавці теми схильні вважати, що Дильтай «психологізм» зовсім не суперечить його «герменевтизму» [14, с. 14]. Наше власне порівняння концепції біографії, що міститься у «Побудові історичного світу в науках про дух» пізнього Дильтая, та висловів стосовно цього предмету, що можна знайти у деяких більш ранніх творах, свідчить як про континуальність, так і про певні зсуви у його поглядах. Впродовж усього свого життя Дильтай шукав, знаходив та уточнював границі індивідуально-суб'єктивного та універсально-об'єктивного в гуманітарному пізнанні. Не маючи можливості вдаватися в подробиці цієї еволюції, ми спробуємо розглянути досвід Дильтая як можливий варіант обґрунтування історико-філософської біографістики шляхом позитивної інтеграції психологічного у більш філософські респектабельне (герменевтичне) бачення засад наук про дух. Потреба в подібному обґрунтуванні є дуже насущною, адже всупереч рішучому запереченню біографізму, скажімо, таким впливовим мислителем ХХ ст., як Гайдегер (на думку якого, про життя великого філософа можна сказати лише, що «він народився, працював та помер» [15, с. 22–23]), кількість біографічних досліджень, що присвячені тому ж самому Гайдегеру та іншим славетним «анти-біографістам» (Вітгенштайну, Фуко та ін.), невпинно зростає.

За Дильтаєм, навіть розуміння такого складного феномену, як історія, має починатися з розуміння її вихідної складової – життя індивідуума. Запис, що був зроблений Дильтаєм у своєму щоденнику ще у молодості (1859 р.), свідчить про те, що вже тоді він помітив в класичних філософських системах таку фундаментальну ваду, як ігнорування останніми темних рушійних спонукань розуму, тобто того, що став називати «життям» [9, с. 129]. В одній «з більш зрілих» праць (1889 р.) він писав, що «саме в біографії осягається основний елемент будь-якої історії», отже у історика «завжди існує потреба в біографічних та еволюційно-історичних матеріалах» [3, с. 129]. Розпочинаючи в «Побудові історичного світу» критику історичного розуму, «пізній Дильтай» залишається вірним цим настано-

вам та звертається до аналізу таких двох форм осягнення життя індивіда, як біографія та автобіографія, причому починає розгляд саме з останньої.

Як специфічний літературний жанр автобіографія оформлюється порівняно пізно, однак, як показує Дильтай, само по собі «такого роду самоосмислення тією чи іншою мірою притаманне кожному індивідові. Воно існує завжди та проявляється все в нових формах. Таке осмислення виявляється як у віршах Солона, так і в роздумах про самих себе філософів-стоїків, в медитаціях святих, в сучасній філософії життя» [5, с. 249]. Жанр автобіографії став об'єктом пріоритетних інтересів у колі послідовників Дильтая, серед яких виділяється Георг Міш з його великою працею «Історія автобіографії», перший том якої вийшов в світ 1907 р. На думку Міша, навіть пишучи біографію іншої людини, автор мусить, образно кажучи, проникнути в голову свого героя, зжитися з ним настільки, що біографія фактично перетвориться на автобіографію. В даному випадку легко простежується прямий вплив Дильтая: останній називав автобіографію «вищою та найбільш повчальною формою, в якій нам представлено розуміння життя» [5, с. 248], і, так само як і Міш, рекомендував біографу перенестися на місце свого героя, наслідувати та співпереживати йому так, щоб фрагменти цього процесу співпереживання склалися у єдине живе ціле [5, с. 262–263]. Однак важливо, що в цьому пункті як Міш, так і Дильтай є продовжувачами лінії, що йде ще від Шляєрмахера, який особливо наполегливо ратував за конгеніальне перевтілення свідомості інтерпретатора в свідомість автора заради того, щоб зрозуміти останнього краще, ніж він сам. Внаслідок цього головними принципами роботи біографа були визнані такі суб'єктивні чинники, як захоплення, «поетична наснага», «духовне піднесення» [16, с. 47], тобто ті самі форми «вчущання», суб'єктивність та обмеженість яких з роками ставала дедалі очевиднішою для Дильтая. Міш був абсолютно свідомий того факту, що «автобіографії не слід розглядати як об'єктивні наративи», і навіть визнавав факти прийняття їх як джерел історичної інформації плодом нерозуміння того, що за своєю специфікою жанр автобіографії є різновидом «самоомани» [16, с. 11–12]. Окрім того, Міш наполягав на визнанні провідної ролі в автобіографії та біографії такого надісторичного мотиву, як самореалізація індивіда. Відомий російський історик філософії висловлюється з цього приводу надзвичайно критично: «Справа виглядає так, як нібито завдання самореалізації, збігу із самим собою, в усі часи та епохи було *основним змістом* людського життя, а конкретно-історичні зусилля людей – всього лише *формою*, в якій цей зміст усвідомлювався та здійснювався». Незважаючи на «нав'язливі» заяви Міша та інших послідовників Дильтая про необхідність «ідеографічності», «індивідуалізації», біографістика у їх виконанні обернулася «фатальною уніфікацією» – створенням багатьох однотипних історій про «митарства» особистості у пошуках себе [16, с. 48–49].

Надісторичність Міша та інших біографів із школи Дильтай можна розглядати як реалізацію програмної настанови, що була сформульована її засновником ще у «Вступі до наук про дух» (1882): «Біограф мусить побачити людину під кутом зору вічності» [4, с. 310]. Однак в «Побудові історичного світу», що вийшла вже після «Історії автобіографії» Міша, можна знайти дещо інший, як на нашу думку, більш перспективний підхід, що краще враховує історичну конкретику життя індивідів та передбачає дещо більш об'єктивні виміри роботи біографа, ніж «переживання в своїй уяві чужої екзистенції» [5, с. 264], «перенесення-себе-на-місце-іншого» та інші форми «вчування». Розглядаючи автобіографії Августина, Русо та Гете, Дильтай доходить висновку, що всі вони осмислювали своє життя в схожих категоріях – значення, цінності та цілі [5, с. 246–247]. Головною з цих категорій Дильтай вважає категорію *значення*, чим знімає з себе частину звинувачень у «психологізмі» та неправомірному ототожненні розуміння із «переживанням» психічного життя автора витвору, що інтерпретується. Висунення на передній план категорії значення символізувало усвідомлення необхідності розрізнення між суб'єктивними психічними актами та їх об'єктивним, ідеально-логічним змістом.

На відміну від автобіографії, біографія надає значно більше простору для застосування цієї категорії, оскільки в даному випадку йдеться про життя, яке вже дійшло свого завершення і може розглядатися як цілісне історичне явище. Отже, у «Побудові історичного світу» Дильтай не тільки продовжує «лінію Шляєрмахера», говорячи про повчальність (інструктивність, зразковість) автобіографії щодо біографії, але й певним чином дистанціюється від автобіографічного ідеалу, знаходячи для біографії ще одну, скоріше за все, більш вдалу «пару» – історію. «Як можна заперечувати те, що біографія має неминуще значення для розуміння великого взаємозв'язку історичного світу! – наполягає Дильтай. – Адже наочним є зв'язок між глибинами людської природи та універсальним взаємозв'язком розгорнутого історичного життя, – зв'язок, який виявляє свій вплив в будь-якій точці історії» [5, с. 296]. Біографія дозволяє встановити певні рамки у безмежному історичному матеріалі. В історії життя індивіда, як в мініатюрі, кристалізуються такі фундаментальні складові історичного процесу, як пошуки та встановлення цілей, боротьба за їх реалізацію, взаємовпливи різних людей та чинників та ін. «Будь-яка історія має досягнути комплекс впливів. Історик тим глибше прозирає в структуру історичного світу, чим глибше він вичленовує окремі взаємозв'язки та вивчає їх життя» [5, с. 295]. Вивчення життєвих шляхів видатних історичних осіб значно покращує розуміння епох та обставин, за яких вони діяли та на які впливали самі.

Разом з тим, Дильтай виступає проти розуміння історії в цілому як простої суми історій життя окремих людей. Вивчення біографій індивідів,

є лише одним з елементів історичного дослідження. Розуміння біографії залежить від розуміння історії в цілому. Біографія індивіда визначається не тільки його власними намірами та вчинками, але й численними впливами з боку оточення – як найвужчого, так і найширшого. Конкретна єдність душевних процесів окремого індивіда (враження, досвід, мислення та ін.) виникають з духовною атмосфери, в якій він живе. Лише поглибленням у психологію героя ані історію, ані навіть самого цього індивіда не зрозуміти. «Будь-яке індивідуальне життя, – говорить Дильгай, – набуває істотного змісту з глибин історичного процесу» (цит. за: [16, с. 28]).

Будь-яка особистість є точкою перетину багатьох надособистісних систем (держава, релігія, мова та ін.), які вивчаються різними дисциплінами. Цим пояснюються критичні зауваження Дильгай на адресу представників історичної школи та неокантіанців, які, на його думку, абсолютизували ідеографічний аспект історичного пізнання (див.: [12, с. 52]). Як твердить Дильгай, розуміння індивіда «отримає найбільшу досяжну надійність і виразність тільки з огляду на своє визначення за допомогою наукових понять, що стосуються окремих галузей. І відношення цих галузей одне до одного засновується, врешті-решт, на цілісному спогляданні історичного світу» [5, с. 188–189]. Наприклад, біографія Шляєрмахера не вичерпується багатоманітністю його вчинків: «при більш уважному вивченні виявляється, що неординарність цієї особистості полягає у внутрішньому взаємозв'язку її дій, що об'єднують собою релігійність, філософію, критику, нову інтерпретацію Платона і апостола Павла, його активність на церковному та державному терені» [5, с. 297]. Аналогічно, у біографії Гегеля Дильгай шукає «механізми народження його філософських понять з нефілософського, релігійного матеріалу» [11, с. 36].

Одним з найбільших утруднень, що виникають перед біографом, є знаходження балансу між різноманітними контекстами та чинниками індивідуального порядку. Від розв'язання цієї проблеми великою мірою залежить відповідь на питання: «Чи можлива біографія як загальнозначущє розв'язання наукової задачі?» [5, с. 295]. Так біографістика опиняється в класичному «герменевтичному колі»: історичне ціле можна зрозуміти лише шляхом розуміння його індивідуально-біографічних складових, однак розуміння останніх несе на собі відбиток розуміння цілого. На думку Дильгай, повністю подолати це утруднення не вдасться ніколи (див.: [5, с. 300]). Біографія одвічно балансує між наукою та мистецтвом, фактом та вигадкою. Не випадково, що у промові з нагоди власного сімдесятиліття Дильгай спробував розповісти про свій досвід філософської праці шляхом переказу та тлумачення одного свого дуже художньо насиченого сновидіння (див.: [6, с. 113]), а в його «Побудові історичного світу» глава, що присвячена біографії [5, с. 295–300], складається з двох параграфів, один з яких має назву «Біографія як художній твір».

Однак певні приводи для стриманого наукового оптимізму все ж таки існують. Оскільки «всезагальні рухи проходять через індивіда як кризь транзитну точку, нам необхідно знайти нові засади для їх розуміння, засади, що не зводяться до індивіда» [5, с. 300]. Саме в цих надіндивідуальних засадах і «коріниться можливість біографії, побудованої науковим чином: індивід не протистоїть безмежній грі сил в історичному світі; навпаки, сфера його життя – держава, релігія, наука, коротше кажучи, власна система життя або взаємозв'язок такого роду систем. Внутрішня структура цього взаємозв'язку є такою, що кличе за собою індивіда, формує його та визначає спрямованість його власного впливу» [5, с. 297]. В цьому світлі зрозуміло, чому в «Побудові історичного світу» Дильтай одразу після розгляду біографії переходить до універсальної історії [5, с. 300–301].

Однак специфічна істина історико-філософського пізнання лежить, за задумом Дильтая, посередині – «між культом філософських героїв... і демократичним поясненням на основі масових рухів» [3, с. 126]. Між індивідуальним життєвим досвідом окремого мислителя та універсальним досвідом історії існують свого роду «суб'єктивно-об'єктивні», «індивідуально-загальні» опосередкування. Йдеться про низку *типів світогляду*, до одного з яких приєднується той чи інший філософ у залежності від своїх внутрішніх схильностей та історичного контексту, в якому він опинився (див.: [7]). Окрім того, Дильтай повертає увагу до такої історико-біографічної одиниці виміру, як *покоління*. Живу картину епохи допомагає відтворити перехресне дослідження життя індивідів, що одночасно зростають, а згодом, за доби змужніння, співпрацюють між собою, і внаслідок цього «складають однорідне ціле» [3, с. 129]. Лише контекстуалізація біографії в системі надіндивідуальних (універсально-історичних, світоглядно-типологічних, поколінних та ін.) об'єктивацій духа дає можливість біографу «спокійно та впевнено шанувати ту частину істини, що відкривається у кожному світогляді» [6, с. 115] і, таким чином, уникнути хаосу індивідуальних деталей та свавільності психологічних пояснень.

Йдеться не про миттєвий стрибок з біографії до універсальної історії, а про виявлення такого комплексу впливів, який, будучи продуктом спільної діяльності багатьох людей, набуває самостійного значення та перетворюється на інтерсуб'єктивне утворення, яке не тільки не виводиться з психологічних станів та вчинків індивідів, а навпаки великою мірою формує їх. Ідея про зворотній вплив цього комплексу надіндивідуальних форм духу на індивіда є важливим аспектом філософського обґрунтування історико-філософської біографістики, що її предмет зовсім не зводиться до психічних процесів в головах філософа або його читачів. Біограф мусить розглядати три фундаментальні складові творчості свого героя (когнітивну, емоційну та вольову) не тільки як глибоко пов'язані між собою елементи його внутрішньої душевної структури, але й як такі, що

вплетені в його активність в історичному світі. «Аналіз внутрішнього досвіду має бути доповнений аналізом розуміння об'єктивованих форм мовних виразів, найважливішими з яких є письмові джерела» [10, с. 17].

Навіть вивчення таких інтимних матеріалів, як листування та рукописи, дозволяє «зрозуміти індивіда як осередок впливу різних сил – тих, що сприймаються [ним – *В. М.*] та йдуть від нього самого» [5, с. 300]. Взагалі, «цінність рукописів для історії нової філософії була визнана лише поступово та дуже повільно» [3, с. 124], внаслідок чого було назавжди втрачено багато надзвичайно важливих рукописних джерел. Привернення уваги до такого роду джерел слід вважати великою заслугою Дильтейа. Невпорядкованість, що панувала в архівних справах (зокрема з архівом Канта) за його часів, він сприймав як ситуацію, що «робить неможливою справжню історіографію в галузі літератури та духовного життя», зокрема й історіографію філософії [3, с. 124]. Річ у тім, що опубліковані автором закінчені тексти говорять дуже небагато про таємницю їх виникнення. Історія *філософських систем* може задовольнитися цими джерелами, однак якщо дослідник хоче повернутися від книжок до *людини*, йому не обійтися без різноманітних робочих матеріалів – планів, нарисів, ескізів, листів тощо. Дильтей впевнений, що ключем до розуміння еволюції поглядів героя біографії можуть стати навіть такі «дрібні» деталі, як «зміни почерку або манери письма» [3, с. 132]. Взагалі, лише завдяки аналізу рукописів інтелектуально-біографічний спосіб розгляду набуває необхідної повноти, оскільки «тут навколо головної особистості також групуються сучасники, що діють разом, впливове старше покоління і молоде, що набирає сили та сприймає впливи старших. Всі ці відносини постають у своїй вичерпній реальності лише перед тим, хто крізь листи та документи відчув дихання особистості» [3, с. 129].

Біографію Шляєрмахера Дильтей написав, спираючись саме на опубліковане незадовго до того листування видатного герменевта (див.: [13, с. 32]), а аналіз маловідомих архівних матеріалів з біографії Гегеля дозволив Дильтею здійснити справжню революцію у гегелезнавстві. Надзвичайно плідним виявилось запропоноване в «Історії молодого Гегеля» розв'язання класичної інтелектуально-біографічної проблеми «ранній-пізній». Дильтей, на відміну від свого героя, помітив, що «ранній» Гегель був «знятий» у «зрілому» не повністю: «Уривки, що дійшли до нас із цього [раннього – *В. М.*] періоду, так само як і у випадку з творами молодого Канта, мають... самостійне значення» [8, с. 59]. Вивчення поглядів, що були «ще не скуті рамками діалектичного методу», привело Дильтея до розуміння, що «формальна закінченість і строгість філософської системи, яка остаточно була оформлена в “Енциклопедії філософських наук”, виросла з романтично жагучих і далеких від будь-якого формалізму релігійних пошуків його молодості» [11, с. 12]. Відкриття *такого* Гегеля

викликало спалах інтересу серед сучасників Дильтея. Філософ, який здався безнадійно застарілим апологетом спекулятивного ідеалізму та панлогізму, «раптом постав напрочуд сучасним» [11, с. 12], одним із предтеч «філософії життя», чи навіть провісників екзистенціалізму. У цій атмосфері народився такий могутній філософський рух, як неогегельянство.

Цілком природно, що деякі критики помітили у Дильтея «підтягування» Гегеля під «філософію життя». На нашу думку, у випадку з Гегелем Дильтей здійснив приблизно те, що в прагматичній герменевтиці Рорті згодом отримає назву «прагматичної реконтекстуалізації». Відкриття, здійснені Дильтеєм на цьому шляху, переважають присутні у нього елементи «суб'єктивізму». По-перше, «підтягування», якщо й мало місце, то було не дуже значним, адже, як показує В. Ю. Кушаков, «сам Гегель у своїх ранніх рукописах франкфуртського періоду висуває категорію життя на перший план» [11, с. 19]. По-друге, і це з методологічної точки зору більш важливо, біографізація спадщини філософа шляхом дезавування живучого у гегелезнавстві міфу, згідно з яким «філософія Гегеля виникла враз, мов блискавка, і залишалася впродовж усього життя незмінною» [11, с. 47], не призвела його біографа до створення іншого міфу: Дильтей не протиставляв «раннього» Гегеля «зрілому». Для нього «існував лише один Гегель, проте саме це існування було історичним, було єдністю історичного зв'язку» [11, с. 48]. Завдяки біографічним розвідкам Дильтея з'ясувалося, що «не можна глибоко розуміти пізнього Гегеля... без постійного утримання в ньому (цьому “старці”) усього його “досвіду життя”», так само як не можна сприймати Гегеля як «холодного, розсудливого, далекого від “треволнений”, такого собі мислителя-машину» [11, с. 50].

В контексті теми статті дуже символічно, що саме текст, написаний в інтелектуально-біографічному жанрі, виявився єдиною працею, яку Дильтей опублікував в закінченому вигляді. Але більш значущим нам здається те, що саме в процесі роботи над *біографією* такого шанувальника «об'єктивного духу», як Гегель, у самого Дильтея різко зросла увага до об'єктивних чинників в історичному процесі (див.: [11, с. 7]). Переживання, винайдені Дильтеєм у підґрунті Гегелевої системи, виявилися «чимось абсолютно новим та іншим, ніж звичайні переживання його [Дильтея – В. М.] описової психології» [17, с. 410–411]. Здійснення біографічного дослідження не тільки відображувало, але й формувало власні погляди біографа.

Зрозуміло, що в поглядах Дильтея щодо біографістики (так само, як і в його спадщині в цілому) можна знайти чимало недоліків та апорій. Дуже перспективний варіант подолання центральної для нашої теми апорії Дильтея, а саме – його постійного колювання між «картезіанським підпорядкуванням історії ідеалові достовірного знання... і трактовкою в дусі *романтизму* певних цілостей об'єктивного духу (біографія, нація) як індивідуальних і таких, що потребують свого розуміння в їхніх власних

поняттях» [1, с. 69], запропонувала філософська герменевтика ХХ ст. Однак це вже предмет окремого розгляду.

1. Богачов А. Л. Філософська герменевтика. Навчальний посібник.– К.: Видавництво «Курс», 2006.– 405 с.
2. Гадамер Г.-Х. Истина и метод.– М.: Прогресс, 1988.– 704 с.
3. Дильтей В. Литературные архивы и их значение для изучения истории философии // Вопросы философии.– 1995.– № 5.– С. 124–136.
4. Дильтей В. Собрание сочинений: В 6 т. / Под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова.– Т. 1. Введение в науки о духе: Опыт полагания основ для изучения общества и истории / Пер. В. В. Бибахин и др.; Коммент. Э. В. Семирадский.– М.: Дом интеллектуальной книги, 2000.– 762 с.
5. Дильтей В. Собрание сочинений: В 6 т. / Под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова.– Т. 3. Построение исторического мира в науках о духе / Пер. с нем. под ред. В. А. Куренного.– М.: Три квадрата, 2004.– 419 с.
6. Дильтей В. Сон // Вопросы философии.– 1995.– № 5.– С. 112–116.
7. Дильтей В. Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах // Культурология. ХХ век: Антология.– М.: Юрист, 1995.– 703 с.
8. Дильтей В. Історія молодого Гегеля // Дильтей В. Історія молодого Гегеля.– К.: «Три крапки», 2008.– С. 59–278.
9. Калиниченко В. В., Огурцов А. П. Методология гуманитарных наук в трудах Вильгельма Дильтея // Вопросы философии.– 1988.– № 4.– С. 128–134.
10. Куренной В. А. Предисловие редактора // Дильтей В. Собрание сочинений: В 6 т. / Под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова.– Т. 3. Построение исторического мира в науках о духе / Пер. с нем. под ред. В. А. Куренного.– М.: Три квадрата, 2004.– С. 11–34.
11. Кушаков В. Ю. Несподіваний Гегель (Вільгельм Дільтей та його праця «Історія молодого Гегеля») // Дильтей В. Історія молодого Гегеля.– К.: «Три крапки», 2008.– С. 5–58.
12. Михайлов А. А. Современная философская герменевтика: Критический анализ.– Мн.: Изд-во «Университетское», 1984.– 191 с.
13. Плотников Н. С. Молодой Гегель в зеркале исследований // Вопросы философии.– 1993.– №11.– С. 32–56.
14. Роди Ф. Жизненные корни гуманитарных наук (по поводу «психологии» и герменевтики) в позднем творчестве Дильтея // Герменевтика. Психология. История. [Вильгельм Дильтей и современная философия]. Материалы научной конференции РГГУ / Под ред. Н. С. Плотникова.– М.: Три квадрата, 2002.– С. 11–30.
15. Сафрански Р. Хайдеггер: германский мастер и его время / Пер. с нем. Т. А. Баскаковой при участии В. А. Брун-Цехового; Вступ. статья В. В. Бибахина.– 2-е изд.– М.: Молодая гвардия, 2005.– 614 с.
16. Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры).– М.: Политиздат, 1991.– С.19–52.
17. Трельч Э. Историзм и его проблемы.– М.: Юрист, 1994.– 719 с.
18. Misch G. A History of Autobiography in Antiquity.– Vol. 1–2.– Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1951.– 706 p.